

ESSAY

Waarom de wereld een hel nodig heeft

Arnold Huijgen

Inhoud

1	Inleiding	7
2	Drie christelijke visies op de hel	15
3	Bijbelse achtergronden van de hel	29
4	De hel in oudheid en moderniteit	39
5	Verbeeldingen	47
6	Nederdaling ter hel	58
7	De hel opnieuw bezien	65
8	De wereld heeft een hel nodig	80
	Dankwoord	85
	Noten	86

1.

Inleiding

‘Wij rijden op de snelweg naar de klimaathel met onze voet nog altijd op het gaspedaal.’¹ Aldus de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, António Guterres, tijdens de klimaatop die in november 2022 werd gehouden in het Egyptische Sharm-el-Sheikh. Door de toekomst van het klimaat als hel te typeren, waarschuwde hij voor het ergst denkbare, het summum van ellende. Dat de hel gemakkelijk met hitte wordt geassocieerd, maakt de waarschuwing nog sterker. Tenzij we ons gedrag radicaal en snel aanpassen, is de mensheid hard op weg naar de hel.

De hel heeft niet alleen met hitte, maar ook met verwoesting, desolate situaties en mensenwaardige toestanden te maken. Daarom worden brandpunten van de oorlog in Oekraïne ook als hel aangeduid: de plaats Bachmoet, waar zwaar en langdurig werd gevochten, maar ook Boetsja, waar Russische soldaten een bloedbad aanrichtten onder Oekraïense burgers en krijgsgevangenen. Honderden mensen vonden de dood, in koele bloede doodgeschoten terwijl hun handen waren vastgebonden.² Intussen geldt het zwarte gat van de Europese beschaving, Auschwitz, als hét voorbeeld van de

hel op aarde: het donkerste kwaad dat mensen elkaar aandoen, de uiterste duisternis.

Ook mentale nood maakt dat de beeldtaal van de hel terugkomt. Tijdens een live-interview op de Franse televisie onthulde de Belgische zanger Stromae onlangs zijn nieuwe nummer *L'enfer*, de hel.³ Daarin zingt hij over zijn eenzaamheid en zijn zelfmoordgedachten: zelfmoord zou misschien de enige manier zijn om anderen te laten zwijgen, *ces pensées qui me font vivre un enfer* ('die gedachten die mijn leven een hel maken'). Niet alleen de buitenwereld, maar ook de binnenwereld kan kennelijk een hel zijn.

De buitenwereld als hel beïnvloedt de mentale hel en andersom. Dat wordt knap maar gruwelijk verbeeld in de populaire serie *Squid Game*. Deze vertelt het verhaal van mensen die hun leven wagen in een overlevingsspel. Elk van hen heeft eerder van zijn leven een puinhoop gemaakt door gokschulden en andere financiële problemen. Nu kunnen ze veel geld verdienen door kinderspelletjes te spelen, maar dan wel op leven en dood. Wie wint, is vrij van schulden, maar wie verliest, sterft. Juist de aflevering waarin de meerderheid van de spelers besluit met het spel te stoppen en terug te keren naar hun miserabele leven, heet 'Hell'.⁴ Als ze de ellende van hun gewone levens onder ogen zien, kiezen ze er allemaal voor toch terug te keren naar het levensgevaarlijke spel. Kennelijk is hun gewone leven nog erger dan een morbide spel op leven en dood. Een andere serie, *The Good Place*, is zelfs helemaal gewijd aan de interne logica van hel. Hoe kunnen mensen elkaar mentaal pijn doen, wat maakt mensen zo slecht dat ze de hel verdie-

nen, en bovenal: is er een manier om de hel te verlaten?

Kennelijk blijft de hel ook in de huidige populaire cultuur fascinerend. Wellicht is de huidige populariteit van de hel zelfs een gevolg van secularisatie. Als mensen niet meer geloven dat een hel na dit leven bestaat, kunnen zij gemakkelijker met de gedachte van de hel spelen, zoals in *The Good Place* gebeurt, of juist de hel midden in het huidige, ellendige leven plaatsen, zoals *Squid Game* doet.

Terwijl de hel in de taal en beelden van de seculiere wereld volop aanwezig is, heerst onder christenen en theologen verlegenheid. Zij spreken liever niet over de hel. Uit onderzoek blijkt dat steeds minder christenen geloven dat de hel bestaat, steeds minder predikanten er naar verwijzen in hun preken en steeds minder kerkgangers de hel als een belangrijk punt in hun geloof beschouwen.⁵ Dat geldt in Nederland, maar in de rest van West-Europa zal het niet anders zijn. Vroeger werd vrijmoediger over de hel gesproken, en in andere werelddelen is dat waarschijnlijk nog zo.

De reden waarom moderne christenen terughoudend zijn om over de hel te spreken, ligt voor de hand. Allereerst zijn christenen in West-Europa door de ontkerkelijking een kleine minderheid geworden in een dominante cultuur van ongelof. Bij de buitenwacht, voor wie het geloof in God op zichzelf al onwaarschijnlijk is, kom je liever niet met de hel aan. In een krimpende kerk zul je eerder de weinige gelovigen die overblijven, willen beemoedigen dan hun iets dreigends als de hel verkondigen. Bovendien roept de gedachte aan de hel de vraag op wie daar terecht komen: vriendelijke burens, aardige collega's, eigen kinderen misschien? Voor velen is het onvoorstel-

baar dat zulke mensen zo'n lot zou treffen. Dat hangt samen met de tweede oorzaak waarom nauwelijks meer over de hel gesproken wordt: het beeld van God is humaner en vriendelijker geworden. God is zo streng niet meer, want Hij wil toch het goede voor alle mensen. Van een God die liefde is, verwacht je niet dat Hij mensen straft of pijn doet. Die humanisering van het godsbeeld hangt op haar beurt samen met de moeite die westerse samenlevingen na de Verlichting hebben met autoriteit, met de uitoefening van geweld en vooral met wraak, straf en vergelding.

Een illustratie. Aan het eind van 1966 blikt Mies Bouwman in een interview met Godfried Bomans terug op het voorbije jaar.⁶ Op de vraag wat volgens hem de belangrijkste gebeurtenis van het achterliggende jaar was, antwoordt Bomans beslist: de sinterklaasintocht in Harlingen. Sinterklaas gooide namelijk bij het binnenvaren van de haven opeens zijn zak in de golven. Bomans: 'Dat is een kerkelijk gebaar dat ik zeer toejuich. Daarmee heeft Sinterklaas aangetoond: de periode van straffen, van sancties, van dreigen, van hel en vagevuur is nu afgesloten. Ik ben nu lief!' Bomans noemt Sinterklaas met een knipoog een thermometer van het religieus klimaat. Tien jaar eerder had Sinterklaas zijn zak volgens Bomans niet zomaar kunnen weggooien: 'hij zou zijn opgepakt!' Maar de hele kerk heeft als het ware de zak weggegooid: de dreiging is eraf. 'Er is een soort liefde gekomen in de kerk, God is aardiger geworden.'

Die aardiger God lijkt wel minder interessant dan de straffende God van daarvoor. Het kerkbezoek neemt immers nog altijd af en het aantal christenen daalt gestaag.

Raak je op liefde sneller uitgekeken dan op ernst en dreiging?

Niet alle kerken zijn meebewogen met de trend naar Gods aardigheid. In behoudende protestantse kerken worden nog altijd de twee wegen gepredikt, die naar het heil en die naar het verderf. Deze kerken vormen zeker niet het minst vitale deel van het gereformeerd protestantisme. Wie 's zondags een kerk binnenstapt waar een groot gedeelte van de kerkgangers jonger is dan dertig jaar, mag verwachten dat de hel daar zeker niet is afgeschaft. Wel heerst ook daar verlegenheid met de hel, al ligt die op een ander punt. Het gaat daar niet zozeer om de vraag naar het bestaan van de hel of de aard ervan, maar vooral om de ernstige zorg over het eigen zielenheil en dat van kinderen en kleinkinderen. Waar komen zij terecht?

Ook buiten christelijke kringen zijn tegenbewegingen tegen de liefde te vinden. Dan gaat het natuurlijk niet direct over de hel, maar wel over autoriteit, strengheid en straf. Met name aan de rechterkant van het politieke spectrum zijn deze opnieuw populair. De Canadese filosoof Jordan Peterson houdt jonge mannen voor dat ze rechtop moeten lopen met hun schouders naar achteren, en dat ze zich gedisciplineerd moeten gedragen.⁷ Hij houdt van de 'mannelijke' God van het Oude Testament, die zijn autoriteit oefent en durft te straffen, terwijl hij de God van het Nieuwe Testament maar een beetje slap vindt. In een interview benadrukt Peterson dat de vorm van autoriteit die hij voorstaat, niet schijnheilig en koud is, maar juist hartelijk en bewogen. Geëmotioneerd zegt hij: 'Je vertelt mensen van wie je houdt, hoe ze de weg

naar de hel kunnen vermijden. [...] Dat doe je niet omdat jij een morele autoriteit bent, maar omdat je niet wilt dat ze zullen branden. [...] Ik denk dat er te veel “morele autoriteit” in de kerk is en te weinig van de liefde die mensen helpt het vuur te vermijden.⁸

Al met al tekenen zich drie ontwikkelingen af. De krachtigste is die van de afschaffing van de hel onder invloed van een humaan godsbeeld: als God bestaat, moet Hij lief zijn. Dan is er een tegenbeweging die het nog steeds of opnieuw over autoriteit, straf en hel wil hebben. Die tegenbeweging lijkt buiten het christelijk geloof sterker dan daarbinnen, al kan ik me vergissen. Ten derde wordt de beeldtaal van de hel in populaire uitingen gebruikt om huidige of toekomstige ellende aan te duiden.

Enige begripsverheldering is nodig. De hel als metafoor is immers nog wat anders dan een realiteit. Daarom kun je iets ‘hel’ noemen zonder te geloven dat de hel in theologische zin bestaat. Intussen blijft de vraag of de hel die in het spoor van de Verlichting werd afgeschaft, wel dezelfde is als de hel in de christelijke traditie. In algemene zin betekent de hel een huiveringwekkende situatie of plaats van lijden en ellende, vaak met connotaties van uitzichtloosheid, pijn en verdriet. In de christelijke traditie komen daar de aspecten van straf, eeuwige duur en oordeel over mensen bij.⁹ Daarnaast kan de hel de verblijfplaats van duivels zijn. De Nederlandse term ‘hel’ is oorspronkelijk algemeen Germaans. Etymologisch hangt de betekenis samen met ‘verbergen’: de hel duidde een onderaardse ruimte aan waar de doden verbleven.¹⁰ Voor de helderheid is het van belang onderscheid te maken tussen hel als hiernamaals, na het sterven, en de hel in het heden,

als verschrikkelijke plaats in dit leven. Dat onderscheid valt niet per se samen met het verschil tussen de hel als realiteit en de hel als metafoor, al kunnen beide wel samengaan.

In dit essay stel ik de vraag waarom de wereld een hel nodig heeft. Zijn we niet beter af zonder? Om die vraag te beantwoorden verken ik eerst hoe over de hel werd gedacht in christelijke en in seculiere tradities, om na te gaan of spreken over de hel nodig is en zo ja, waar de gedachte van de hel toe dient. Het interesseert mij namelijk dat christenen zo terughoudend zijn om over de hel te spreken, terwijl deze gedachte in principe uit de theologische voorraad leverbaar zou moeten zijn, terwijl seculiere Nederlanders onbekommerd over de hel kunnen spreken zonder te geloven dat de hel bestaat. Of geloven we in een ander soort hel?

De opzet is als volgt. Eerst ga ik tradities na die aan de oorsprong liggen van de idee 'hel'. Beginnend bij de traditie van de christelijke gedachtevorming werk ik historisch terug: eerst belicht ik de Bijbel, daarna de wortels van de hel in de oudheid. Vervolgens teken ik twee recente verbeeldingen over de hel na: de Netflixserie *The Good Place* en een vertelling van de christelijke schrijver C.S. Lewis. Bewust kies ik voor twee vormen van verbeelding, een seculiere en een christelijke: spreken over de hel gebeurt namelijk vooral in beelden. Bij *The Good Place* en bij Lewis zoek ik vooral naar culturele en theologische gevoeligheden en beslispunten. Daarna wil ik de hel opnieuw doordenken vanuit een nieuwe concentratie: die op Christus' nederdaling ter hel. Vanuit dat concentratiepunt probeer ik zinvol over de hel te spreken, en ko-

men ook de maatschappelijke en culturele relevantie van de hel in beeld. Op drie punten werk ik dat alles uit: (1) de hel als existentiële dreiging of chaotische rand om het bestaan; (2) de hel als bestemming voor het ultieme kwaad, als een soort vuilnisvat dus; (3) de hel als consequentie van een oordeel dat uitsluit, ofwel als open wond.

Dit essay draagt een voorlopig karakter. Zowel de historische overzichten als de uitleg van Bijbelpassages en theologische uitwerkingen zijn incompleet. Dat is met het korte bestek gegeven. Ik werk aan een uitgebreider boek over de hel met meer detail en precisie. Dit essay is een voorloper waarin ik alvast enkele gedachten presenteer als uitkomst van de zoektocht waarom de wereld een hel nodig heeft. Die zoektocht begint met de belangrijkste christelijke theorieën over de hel.

2.

Drie christelijke visies op de hel

In de christelijke traditie tekenen zich hoofdzakelijk drie visies op de hel af: een westerse, die in het teken staat van vergelding; een oosterse, die draait om herstel; en een moderne, die de vernietiging van ongelovigen leert. Ik schets ze alle drie.

Augustiniaans: vergelding

Het beeld dat velen van de hel hebben, is vooral bepaald door de westerse traditie sinds de kerkvader Augustinus van Hippo (354–430). Deze kerkvader leert dat de hel een reële plaats is waar mensen na dit leven worden gestraft voor hun zonden door middel van een pijniging zonder einde. Het is een plaats vol vuur, de gruwelijkste plek die je je kunt voorstellen. Augustinus was zeker niet de eerste die de hel als plaats van straf afschilderde. In de eerste helft van de tweede eeuw tekent de zogenaamde *Apocalyps van Petrus* al nauwkeurig op wat de straffen in de hel zullen zijn voor verschillende soorten zondaars.¹¹ Zij worden opgehangen aan het lichaamsdeel waarmee ze gezondigd hebben: lasteraars aan hun tong, vrouwen die zich al te ijdel versierden aan hun haar en overspelers

aan hun genitaliën. Het lichaam van degenen die christenen hebben vervolgd, wordt voor de helft in brand gezet, waarna ze in een donker gat worden gegooid en hun ingewanden worden opgegeten door een worm die nooit slaapt. Zo zijn er veel gruwelijke voorbeelden meer.

De hel als plek van marteling spreekt zo tot de verbeelding dat dit idee diepe sporen heeft getrokken in de geschiedenis van de kunsten. Dante Alighieri (1265–1321) heeft literair de beeldvorming van de hel gestempeld. In het eerste deel van zijn *Divina Commedia, Inferno*, volgt hij Vergilius op weg door de hel. ‘Laat alle hoop varen, u die hier binnengaat’, luidt de inscriptie op de poort van de hel.¹² Daarmee is de toon gezet: de hel is de plaats zonder hoop. Vervolgens leidt Vergilius Dante door de negen cirkels van de hel. Het regent er vuur in grote, trage vlokken. De stank is niet te harden. De duivels, ‘kwaaië klauwaards’, lopen met vorken rond. Het is een donkere put.¹³ Gaandeweg komen Dante en Vergilius bij steeds ernstiger zondaars. Uiteindelijk zien ze satan zelf. Zondaars worden gestraft volgens het principe van *contrapasso*: de straf is een spiegelbeeld van de overtreding.¹⁴ Bijvoorbeeld: mensen die deden alsof ze de toekomst konden voorspellen, krijgen hun hoofd verdraaid op hun romp, zodat ze alleen nog naar achteren kunnen kijken. ‘Ze liepen dus gedwongen achteruit / omdat de blik vóóruit hun was ontnomen.’¹⁵

Dantes beschrijving van de hel is in het schilderij van Sandro Botticelli (±1445–1510) in één huiveringwekkend beeld gevangen (afbeelding 1). Ook de hooiwagentriptiek van Jheronimus Bosch (±1450–1516) is befaamd (afbeelding 2). Links op het drieluik is te zien hoe de

zonde begon in het paradijs. Midden is de grote hooiwagen te zien waarnaar het triptiek genoemd is. Verbeeld wordt de zonde van de hebzucht, die leidt tot flankerende zonden zoals gulzigheid en zelfs moord. Duivels leiden de hooiwagen naar rechts. Op het rechterpaneel is dan ook de hel afgebeeld als een burcht die steeds wordt uitgebreid. Naakte zondaars verbeelden de zeven hoofdzonden. Dit soort verdichtingen en verbeeldingen hebben het idee van de hel als altijddurende pijniging in het collectieve geheugen van het Westen geëst. Intussen ging het in de leer van de hel niet allereerst om de pijniging, maar om de straf als uitvloeisel van Gods rechtvaardig oordeel.

Augustinus beroept zich uiteraard op Bijbelteksten, die spreken over oordeel en scheiding, over pijniging en vuur, en over de worm die niet sterft.¹⁶ Toch concentreert de energie van zijn argumentatie zich niet op Bijbelpassages, maar op de vraag hoe het mogelijk is dat een lichaam eindeloos gepijnigd wordt zonder dat het sterft.¹⁷ Dat strookt niet met onze ervaring, want ook de sterkste mens bezwijkt uiteindelijk onder martelingen door te sterven. Augustinus wijst in dit verband op bijzondere verschijnselen in de natuur, zoals een salamander die zelfs in het vuur zou blijven leven, en bergen op Sicilië die in vlammen zouden staan maar niet verteren.¹⁸ Zulke bijzondere verschijnselen komen van God de schepper, die alles kan. Als de almachtige schepper wil dat mensen lijden zonder einde, kan dat dus.¹⁹ Op de moderne lezer komt het waarschijnlijk merkwaardig over dat Augustinus zo uitgebreid ingaat op een punt waarvan de relevantie niet evident is. Intussen laat Augustinus voor de hand

liggende vragen, voor moderne lezers althans, liggen: waarom zou God mensen willen pijnigen? Hoe verhoudt de straf zich tot Gods liefde?

De reden waarom Augustinus zoveel aandacht heeft voor gepijnigde lichamen, ligt in zijn vooronderstelling dat de ziel onsterfelijk is.²⁰ Die gedachte komt bij Plato vandaan, die in *Phaedo* de ziel als onsterfelijk en onvergankelijk typeert, omdat deze afkomstig zou zijn uit de wereld van de Ideeën, die eeuwig zijn. Als iemand sterft, verhuist de ziel van de ene naar de andere plaats.²¹ Het lichaam blijft achter als stoffelijk overschot. Zonder die gedachte van reïncarnatie over te nemen, deelt Augustinus wel Plato's overtuiging van de onsterfelijkheid van de ziel. De gedachte dat de ongelovigen zouden worden vernietigd, is voor Augustinus dus ondenkbaar. Er moet iets met hun zielen gebeuren. Ze verdienen straf, maar om gestraft te kunnen worden, moeten de zielen een lichaam hebben, dat naar zijn aard sterfelijk is. Dat is dus het probleem dat Augustinus denkend aanpakt: de onsterfelijke ziel heeft voor eeuwig een lichaam nodig om gestraft te kunnen worden.

Overigens kent de Bijbel de gedachte van de onsterfelijke ziel niet. Het Hebreeuwse woord *něfěsj*, dat meestal als 'ziel' wordt vertaald, duidt in het Oude Testament de levensadem aan, die vergaat als de mens sterft.²² In het Nieuwe Testament spreekt Jezus over God als degene 'die beide, ziel (*psuchè*) en lichaam, kan laten omkomen in de hel.'²³ De Bijbelse ziel is dus in beginsel sterfelijk, hoe vreemd dat ook mag klinken. Volgens Paulus' eerste brief aan Timoteüs is alleen God onsterfelijk.²⁴ Dat gelovigen eeuwig leven komt niet omdat hun ziel van zichzelf

ARNOLD HUIJGEN is hoogleraar dogmatiek aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Eerder schreef hij *Lezen en laten lezen* en de bestseller *Maria, icoon van genade*. Dat laatste boek werd bekroond met de prijs voor het Beste Theologische Boek 2021/2022.

Lange tijd leek de hel wel afgeschaft. Ook gelovigen konden er niets meer mee. Maar de hel is terug, in waarschuwingen voor klimaatverandering, in boeken en films. Dit essay put uit Bijbelse bronnen, uit christelijke en seculiere tradities om het denken over de duistere afgrond te vernieuwen. Het resultaat is een spannende zoektocht naar de hedendaagse relevantie van de hel. Daarbij komen ook recente culturele uitingen zoals de serie *The Good Place* in beeld. Want juist in de verbeelding worden de contouren van de hel zichtbaar.

 KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4034 6 • NUR 700

